

"Het recht om zich homoseksueel te gedragen" De inzet van lesbische actiegroepen in Nederland, 1964-1975.

Door: Parcifal Snijders

Studentnummer: 4007352

Geschiedenis Onderzoeksseminar III – 'Baas in eigen buik'

ABSTRACT

Dwingende heteroseksualiteit als concept is een terugkerend fenomeen in de geschiedenis als we kijken naar de ontwikkeling van vrouwenbewegingen in de jaren 70. Toch zijn er tot op heden nog weinig wetenschappelijke studies die dit concept duidelijk proberen af te bakenen op gebied van lesbische emancipatie. Dit onderzoek stelt daarom dwingende heteroseksualiteit aan de orde in relatie tot lesbische aanwezigheid en verklaart hoe lesbische actiegroepen omgingen met dit fenomeen. Door actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September af te zetten tegen de literatuur die over lesbische actiegroepen geschreven is, kan een beter beeld verkregen worden over hoe lesbische actiegroepen tussen 1964 en 1975 in Nederland zich ageerden tegen dit fenomeen. Dit onderzoek toont aan dat Purperen Mien en Paarse September bewustwording van heteroseksualiteit als maatschappelijke norm creëerden. Dit had als gevolg dat homoseksuele vrouwen kans zagen zich te emanciperen. Lesbisch zijn werd een politieke keuze, omdat het als een radicaalfeministische anti-man actie gepresenteerd werd. Door gedwongen heteroseksualiteit in de schijnwerpers te zetten oefenden zij druk uit op bestaande feministische bewegingen en werden hun ideeën overgenomen. Dit impliceert dat acties van een radicaalfeministische beweging wel degelijk een impact kunnen maken op de mainstream en deze kunnen hervormen. Ten slotte toont het onderzoek aan dat er kans-structuren geboden werden voor lesbische emancipatie tussen 1964 en 1975 waarop ingespeeld werden, waardoor het fenomeen dwingende heteroseksualiteit voor het eerst benoembaar en grijpbaar werden en lesbische aanwezigheid meer naar de voorgrond kon komen.

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding.....	1
1.1	Onderzoeksmethode.....	4
1.2	Wetenschappelijk debat.....	5
1.2.1	Dwingende heteroseksualiteit.....	5
1.2.2	'Resonance and radicalism'.....	8
2	Hoofdstuk 1 – Hoe veranderende discursieve structuren in Nederland het organiseren van Purperen Mien en Paarse September mogelijk maakten.....	11
2.1	De feministische voedingsbodem voor lesbische emancipatie.....	11
2.2	Scheiding tussen mainstream en radicaal feminisme.....	14
2.3	Purperen Mien wordt Paarse September.....	16
3	werd lesbiënisme gezien als een politiek gemotiveerde keuze of ongekozen seksualiteit? 18	
3.1	Lesbiennes zijn echte vrouwen.....	18
3.2	Het huwelijk wordt het strijdtoneel.....	19
3.3	Feministen horen politiek actief te zijn.....	22
4	Conclusie.....	26
5	Bibliografie.....	29
5.1	Primair.....	29
5.2	Secundair.....	29

1 INLEIDING

In 1980 introduceerde de Amerikaanse schrijver, dichter en radicaal feministe Adrienne Rich met haar artikel *compulsory heterosexuality and lesbian existence* het fenomeen 'gedwongen heteroseksualiteit'. Tien jaar eerder voerden vrouwenbewegingen in Nederland, waaronder Purperen Mien en Paarse September, al actie tegen dit fenomeen. Zij wilden meer aandacht vestigen voor de plek van lesbiennes in de Nederlandse maatschappij, maar de groepen kenden een gespannen relatie met andere, bredere feministische bewegingen in de periode 1960-1990. Aan de ene kant boden feministische bewegingen draagvlak voor kritisch denken over gedwongen heteroseksualiteit, terwijl aan de andere kant verscheidene feministische groepen ervoor uitkeken dat zij niet met lesbische vrouwen geïdentificeerd zouden worden, omdat dit wellicht de legitimiteit van hun eisen en wensen onder druk zouden zetten.¹

Volgens Rich is gedwongen heteroseksualiteit het idee dat heteroseksualiteit verondersteld en opgelegd wordt door mensen en met name bij vrouwen. Lesbische vrouwen zijn volgens Rich hier het meest de dupe van, omdat zij volgens haar buiten de politieke sfeer gesloten worden en neergezet worden als mannelijke versies van homoseksualiteit. Vaak werd lesbisch zijn dan ook gezien als een keuze tot een radicaal verzet tegen het patriarchaat.² Volgens Rich wordt heteroseksualiteit dus opgevat als een natuurlijke staat voor mannen en vrouwen. Ook uitingen die normaliter als heteroseksueel worden gezien vallen hieronder. Wanneer vrouwen niet aan deze staat voldoen, wordt zoiets dus al snel gezien als een abnormaliteit en een levensstijl.³ Heteroseksualiteit is volgens Rich dus ook geïnstitutionaliseerd.

Naast Rich zijn er ook auteurs als de historicus Paula Koelemij die de kern van haar hypothese toepassen op Nederlandse cases, zoals de oprichting van Purperen Mien als praatgroep en Paarse September in de jaren '70, waarin ze kijkt naar de aanwezige stromingen

---

¹ Irene Costera Meijer, 'Feminisme en homoseksualiteit', in: Mieke Aerts, Selma Leydesdorff, Ien Ang, Margret Brugman, Irene Costera Meijer, Tsitske Akkerman, Liesbeth Bervoets en Nicole Lucas ed., *Dilemma's van het feminisme* (Nijmegen 1986), 64.

² Adrienne Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence' in: *Women: Sex and Sexuality* 5 (1980) 4, 649.

³ Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence', 652.

van feminisme in Nederland. Purperen Mien en Paarse September werden bijna tien jaar voor Rich haar artikel schreef opgericht. Volgens Koelemij zijn zij in Nederland dan ook de eersten die de discussie publiekelijk openden voor meer aandacht voor lesbiennes.⁴ Dit is interessant omdat hoewel in de jaren '70 meer aandacht kwam voor homoseksualiteit zowel bij mannen als vrouwen in Nederland, er in de jaren '80 pas gehoor gegeven leek te worden aan de afwezigheid van lesbische aanwezigheid door Rich haar artikel. In het kader van dwingende heteroseksualiteit is dit interessant om te bekijken. Paarse September leek in Nederland namelijk het keerpunt te zijn voor veel lesbische vrouwen om zich niet meer te vormen naar de norm, maar een eigen identiteit te gaan vormgeven.⁵

Dit onderzoek zal dit onderwerp daarom centraal stellen. In Nederland waren de praatgroep Purperen Mien en de actiegroep Paarse September de voortrekkers van lesbisch feminisme. Purperen Mien en Paarse September zagen lesbische onderdrukking als discriminatie door heteroseksuele mannen én vrouwen waar, omdat zij vrouwen waren, te weinig aandacht aan geschonken werd. Om dit probleem meer aandacht te geven wilden ze zich organiseren, eerst in een praatgroep en vervolgens in een politieke actiegroep.⁶ Door onder andere dit ter discussie te stellen gingen zij dwingende heteroseksualiteit aankaarten. Er is echter weinig onderzoek gedaan naar waarom Purperen Mien en Paarse September zich organiseerden en welke impact zij hebben gehad op lesbische aanwezigheid in Nederland. Dit onderzoek zal daarom onder de loep nemen wat het aankaarten van de lesbische discriminatie en dwingende heteroseksualiteit deed met lesbische aanwezigheid in Nederland; was lesbisch zijn hierdoor een politiek gemotiveerde keuze?

Het onderzoek zal in gaan op het actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September. Allereerst is het belangrijk om een kader te schetsen waarin Purperen Mien kon ontstaan, namelijk het draagvlak. De Tweede Feministische Golf in Nederland kan bijvoorbeeld als zo'n draagvlak gezien worden, maar niet elke feministische beweging wilde

---

⁴ Paula Koelemij, 'Een lesbische guerrilla in de bevrijding van seksualiteit. Van Paarse September tot Lust en Gratie.' *Groniek* 15 (1982) 77, 55.

⁵ Koelemij, 'Een lesbische guerrilla in de bevrijding van seksualiteit. Van Paarse September tot Lust en Gratie.', 57.

⁶ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaïke Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, 'Brief aan de vrouwelijke leden van het COC-Amsterdam' (november 1971).

geassocieerd worden met lesbiënisme.⁷ Het is dus van belang een beeld te krijgen waardoor precies Purperen Mien allereerst kon ontstaan en vervolgens Paarse September. Hierin zal het kader van Myra Marx Ferree over *opportunity structures* gebruikt worden. Ferree schetst in haar artikel *Resonance and Radicalism: Feminist Framing in the Abortion Debates of the United States and Germany* een raamwerk waarin feministische bewegingen hun actierepertoire vormgaven. Ze maakt daarbij een duidelijk onderscheid tussen 'mainstream' feministische actierepertoires en 'radical' actierepertoires. Er bestond namelijk geen eensgezind 'feminisme'. Een van de kernvragen die zij stelt is wanneer bewegingen ervoor kiezen *radicale* of *resonante* frames te gebruiken en wat de invloed van machtsrelaties hierop is.⁸ Het is dus interessant de vraag te stellen welke veranderingen in discursieve kans-structuren in Nederland er plaatsvonden die ervoor zorgden dat Purperen Mien en Paarse September zich konden organiseren. Hierbij zal gekeken worden naar de kernpunten van Purperen Mien en Paarse September, namelijk op welke problemen zij ageerden. Vervolgens zal dit afgezet worden tegenover literatuur geschreven over deze problemen en zal aan de hand van deze vergelijking verklaard worden waar het draagvlak voor Purperen Mien en Paarse September ontstond en kon groeien.

Vervolgens is het interessant om te kijken naar de politisering van seksualiteit in Nederland. Het persoonlijke werd in vrouwenbewegingen gepolitiseerd en seksualiteit kreeg daarnaast ook een politieke lading. Bestaande concepten met betrekking tot bijvoorbeeld het huwelijk werden betwist, welke volgens Rich weer onder dwingende heteroseksualiteit vielen.⁹ Dit hoofdstuk zal ingaan op de dynamiek tussen dwingende heteroseksualiteit en lesbiënisme als mogelijke tegenreactie. Er zal behandeld worden of lesbiënisme hierbij gezien moest worden als een politiek gemotiveerde keuze of ongekozen seksualiteit. Ook hierbij kan het actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September een rol spelen omdat zij in gaan tegen de maatschappelijke norm. Door dit weer af te zetten tegen literatuur over feministische bewegingen in Nederland waar zij tegen ageerden, kan een duidelijker beeld verkregen worden over het discursieve klimaat van de Tweede Feministische Golf in Nederland. In het

---

⁷ Vilan van der Loo, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland* (Wormer 2005), 122 – 124.

⁸ Myra Marx Ferree, 'Resonance and Radicalism: Feminist Framing in the Abortion Debates of the United States and Germany', in: *American Journal of Sociology*, 109 (2003) 2, 304.

⁹ Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence', 636 – 637.

kader van Ferree kan dan ook bepaald worden welke standpunten mainstream en welke radical waren en kan de verklaring hiervan antwoord geven op de gestelde vragen.

De indeling van het onderzoek zal de volgende structuur aanhouden. Allereerst zal de literatuur behandeld worden, waarin het wetenschappelijk debat omtrent dwingende heteroseksualiteit en lesbische aanwezigheid uiteengezet wordt. Ook zal het kader van Myra Marx Ferree hierin terugkomen, omdat dit van belang is voor het onderzoek naar het actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September. Vervolgens zal per hoofdstuk een deelvraag gepresenteerd, onderzocht en beantwoord worden. Hierna zal een eindconclusie van het gehele onderzoek volgen.

1.1 ONDERZOEKSMETHODE

Bronnen die gebruikt worden hebben betrekking op de visie van dwingende heteroseksualiteit en lesbische aanwezigheid. Dit zijn beide concepten die in het leven geroepen zijn door Adrienne Rich, maar aanvullende literatuur die dit concept verbreden zal tevens gebruikt worden, bijvoorbeeld door haar tijdgenoot Paula Koelemij. De meer recentere literatuur die hierover ingaat zullen als secundaire bronnen behandeld worden. Hoewel auteurs als Rich, Koelemij en de historicus Irene Costera Meijer destijds op een wetenschappelijke manier deze concepten probeerden te benaderen, belichamen hun werken ook de tijdsgeest waarin geschreven werd. Zij zullen daarom meer als primaire bronnen behandeld worden en gebruikt worden om het actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September tegen af te zetten. Ook zal archiefmateriaal gebruikt worden over Purperen Mien en Paarse September.

De aangegeven periodisering zal zijn van 1964 tot en met 1975. 1964 is gekozen omdat een van de eerste brieven van Purperen Mien aan het C.O.C. verwijst naar de titel van een filosofisch stuk van Hella Haasse, waarin maatschappelijke structuren op basis van sekse worden blootgelegd en van elkaar worden losgekoppeld. Dit gedachtegoed is wat zowel Purperen Mien als Paarse September meenamen in hun verdere actierepertoire. Met een concrete verwijzing zelfs naar deze periode is dit een goed punt om de periodisering te starten. Weliswaar hief Paarse September zich in april 1974 op, dit onderzoek zal de periodisering laten eindigen bij begin 1975, omdat in de nasleep van Paarse September de gematigde,

'mainstream' feministische groepen dit gedachtegoed overnamen en daarmee de discussie over de rol van lesbiennes in feminisme langzaam maar zeker uitdoofde.¹⁰

Hoewel Paarse September voortvloeide uit de praatgroep Purperen Mien, is het belangrijk om het onderscheid ervan te erkennen. Purperen Mien was het eerste geluid dat ontstond in de vorm van praatgroepen en *consciousnessraising*. Paarse September volgde als politiek geluid en uitgesproken kritiek op de gang van zaken. Zij wilden meer aandacht voor lesbische problemen. In deze context moeten beide organisaties dus ook bekeken worden. Het feit dat Paarse September ontstond als politiek gemotiveerde beweging duidt al op een discontinuïteit met Purperen Mien, die puur gericht was op *consciousnessraising*. Ze zullen dan ook apart benaderd worden.

Het is te veelomvattend om het actierepertoire van alle feministische bewegingen in Nederland erbij te pakken en te vergelijken met deze van Purperen Mien en Paarse September. Auteurs als Paula Koelemij, Joke Kool-Smit en Irene Costera Meijer behandelen onder andere deze bewegingen in feministisch perspectief. Deze literatuur als primaire literatuur heeft daarom ook een toegevoegde meerwaarde bij het benaderen van het actierepertoire van Purperen Mien en Paarse September door deze ertegen af te zetten. Wat behandeld wordt in de literatuur en wat door Purperen Mien en Paarse September gezegd werd geeft daarom een beter beeld van de organisaties, welke maatschappelijke kwesties zij belangrijk vonden om te bespreken, waar ze tegen aanliepen en hoe er tegen Purperen Mien en Paarse September aangekeken werd door, zoals Ferree het zegt, de 'mainstream'.

1.2 WETENSCHAPPELIJK DEBAT

1.2.1 Dwingende heteroseksualiteit

Centraal staat het door Adrienne Rich in 1980 geïntroduceerde concept 'dwingende heteroseksualiteit' in relatie met lesbische aanwezigheid. Ze zet zich in dit werk af tegen de afwezigheid van lesbische representatie in de feministische literatuur. Dwingende heteroseksualiteit is volgens Rich het idee dat heteroseksualiteit met name bij vrouwen door mensen verondersteld en opgelegd wordt. Ze pleit ervoor dat feminisme niet meer lesbienne

---

¹⁰ Costera Meijer, 'Feminisme en homoseksualiteit', 75.

zijn als een alternatieve levensstijl ziet.¹¹ Er was volgens Rich op grote schaal sprake van een gedwongen heteroseksuele oriëntatie onder vrouwen. Dit is vooral intrigerend omdat tijdens de Tweede Feministische Golf meerdere emancipatorische bewegingen voet aan de grond kregen, waaronder bewegingen die strenden voor homorechten. Met haar concept heeft Rich draagvlak gecreëerd voor verder wetenschappelijk debat over heteronormativiteit en de positie van lesbiennes in het maatschappelijk discours in 1970 – 1980. Haar werk heeft veel wetenschappers geïnspireerd verder onderzoek te doen naar deze concepten en hun aanwezigheid en uitingen in samenlevingen.

Onderzoek van psychologen Deborah Tolman, Renée Spencer, Myra Rosen-Reynoso en Michelle Porche betreft naast meiden ook jongens bij het concept dwingende heteroseksualiteit. Dit onderzoek wijst uit dat een set ongeschreven regels wordt opgelegd zonder alternatieve mogelijkheden. Er komt hierbij een dynamiek aan het licht waar dwingende heteroseksualiteit op beide betrekking heeft. Tolman et al. leggen hun focus op geweld in tienerrelaties en met name de periode waarop tieners heterosocialiteit beginnen te ervaren. Mannelijke homoseksualiteit wordt hierin vaak beantwoord met spot, vernedering en geweld en toont een denigrerende houding tegenover vrouwelijkheid.¹² Dominantie als onderdeel van mannelijkheid en onderdrukking als onderdeel van vrouwelijkheid zet zich ook voort doordat mannen elkaar hierin conditioneren. De regels benadrukken dus dominant en agressief gedrag bij jongens en leggen de basis hiermee voor toekomstige relaties. Dit onderzoek is relevant, omdat het de ontwikkeling van de structuur van dwingende heteroseksualiteit en blootlegt welke uitingsvormen dit op tienerrelaties kan hebben. Hoewel het onderzoek van Tolman et al. het concept verbreedt schieten ze tekort wat betreft de uitingsvormen bij homoseksuele relaties.

Het onderzoek van Tolman et al. is in 2003 uitgevoerd, maar het resultaat toont overeenkomsten met bronnen uit 1970 – 1980 die schrijven over toegeschreven genderrollen en hun uitingen in de maatschappij in Nederland. Zo schreef Irene Costera Meijer in 1986 een artikel over feminisme en homoseksualiteit tussen 1972 en 1975, waarin zij inging op de

---

¹¹ Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence', 632.

¹² Deborah Tolman, Renée Spencer, Myra Rosen-Reynoso en Michelle Porche, 'Sowing the Seeds of Violence in Heterosexual Relationships: Early Adolescent Narrate Compulsory Heterosexuality' in: *Journal of Social Issues* 59 (2003) 1, 161.

beeldvorming over lesbiennes ten tijde van de Tweede Feministische Golf. Concepten als vrouwelijkheid stonden hierin centraal en deze kwamen met de discussie over homoseksualiteit in de knel te zitten. Costera Meijer haar artikel gaat dan ook volledig over identiteitsvorming en een antwoord zoeken op de vraag wat homoseksuele vrouwen zo anders maakt van heteroseksuele vrouwen en wie dan 'echte vrouwen' zijn en wie afwijken van de norm.¹³ Ook hierin komt een soortgelijke machtsrelatie aan het licht als omschreven bij het onderzoek van Tolman et al., alleen dan niet tussen mannen en vrouwen maar tussen heteroseksuele vrouwen en homoseksuele vrouwen omtrent het begrip 'vrouwelijkheid'. Overigens speelde dit conflict voor het grootste deel zich af binnen de feministische bewegingen. Costera Meijer benoemt dan ook dat maatschappelijke veroordeling van homoseksualiteit tot gevolg heeft dat veel feministen het etiket opgeplakt kregen van lesbienne, omdat ze afweken van de norm en niet vrouwelijk werden geacht. Ze omschrijft dat een grote angst binnen vrouwenbewegingen bestond om als abnormaal gezien te worden, want als je niet gezien werd als 'echte vrouw', dan waren je uitspraken over vrouwenrechten ongeldig. Daarnaast bestond ook de angst voor homoseksualiteit onder sommige feministen, omdat zij zich niet veilig zouden voelen in een praatgroep waar ook homoseksuele vrouwen zouden zitten.¹⁴

Het onderzoek van Tolman et al. toont ook overeenkomsten met het stuk van Costera Meijer op enkele gebieden. Allereerst zegt Irene Costera Meijer eigenlijk dat tot aan de jaren '70 feminisme vooral heteroseksueel was. Doordat feministen als onvrouwelijk werden gezien, daardoor sneller het etiket 'lesbienne' opgeplakt kregen en daardoor de angst aanwezig was dat ze hun argument minder kracht bij konden zetten, maakt dat feminisme idealiter werd gezien als iets voor heteroseksuele vrouwen. Homoseksualiteit onder vrouwen werd dus door heteroseksuele vrouwen zelf ondergewaardeerd. Tolman et al. hun constatering over de set ongeschreven regels zonder alternatieven die dwingende heteroseksualiteit mogelijk maken valt dus ook toe te passen op deze bron. Dit is het meest aantoonbaar in de machtsverhouding. Tolman et al. doet dat door dominantie bij mannen toe te schrijven en onderschikking bij vrouwen. Costera Meijer spreekt hier over dominantie van heteroseksualiteit bij vrouwen,

---

¹³ Costera Meijer, 'Feminisme en homoseksualiteit', 76.

¹⁴ Idem, 64.

zelfs binnen het feminisme, en onderschikking van homoseksuele vrouwen. Beide vullen hierbij Rich haar visie van dubbele onderdrukking aan.

Hoe moet dwingende heteroseksualiteit dan begrepen worden in verhouding tot lesbische aanwezigheid? Allereerst is dwingende heteroseksualiteit een begrip dat gebonden is aan tijd, geografie en een maatschappelijke structuur waarin dit mogelijk en genormaliseerd wordt. Het is afhankelijk van het heersende discours in welke mate dit plaats kan vinden. De Tweede Feministische Golf is zo'n moment in de geschiedenis geweest waarin het discours schoof. Tot aan dat moment was dwingende heteroseksualiteit genormaliseerd tot het ter discussie kwam te staan. De relevantie voor het onderzoek naar het oprichten van Purperen Mien en Paarse September is hierbij dat deze groepen vrijwel vijftien jaar eerder dan Costera Meijer in Nederland en tien jaar eerder dan Rich in Amerika zich oprichtten en dus midden in het proces zaten van het verschuivende discours. Daarbij droeg de opkomst van feministische praatgroepen om het vormen van bewustzijn en identiteit te versterken hieraan bij.

1.2.2 'Resonance and radicalism'

Myra Marx Ferree biedt een conceptueel kader waardoor feministische bewegingen van de tweede golf begrepen kunnen worden. Zij doet dit door te verklaren welke bewegingen of groepen 'culturele resonantie' hebben door te kijken naar de algehele discursieve kans-structuren. Discursieve kans-structuren leent zij van de politieke sociologen Koopmans and Statham, die dit concept definiëren als 'het identificeren van ideeën in een bredere politieke cultuur waarvan geloofd wordt dat het logisch, realistisch en legitiem is'. Het bestaan van ideeën sluit aan met eerder, al bestaand gedachtegoed. Groepen spreken hun ideeën uit op een manier dat strategisch aansluit met de kans om effectief en invloedrijk te zijn in het populaire discours.¹⁵ Volgens Ferree bieden beide Amerikaanse en Duitse 'mainstream' feministen argumenten voor abortusrechten die voor de Amerikanen veelal gaan over een privacy-issue, terwijl het in Duitsland vooral gaat over bescherming van rechten. Andere feministische sprekers belichten hetzelfde probleem door een andere lens, dat in andere landen dan weer dominant blijkt te zijn. Hoewel de ene claim dus dominant lijkt te zijn de Verenigde Staten, wordt deze dikwijls geridiculiseerd in Duitsland.¹⁶ Framing en culturele resonantie is volgens

---

¹⁵ Marx Ferree, 'Resonance and radicalism: Feminist Framing in the Abortion Debates of the United States and Germany', 338 – 341.

¹⁶ Idem, 337.

Ferree dus verbonden aan machtsrelaties, waarin discursieve kans-structuren een oplossing bieden bij het belichten van een geïnstitutionaliseerd verankerd draagvlak waarop bewegingen zich kunnen manifesteren. Het legt het verband tussen discours en macht en maakt het verschil tussen context en keus duidelijk. Discursieve kans-structuren laten zien dat de sociaal benadeelde groepen degene zijn die de meeste interesse tonen in de frames die een gemarginaliseerde positie innemen binnen het debat.¹⁷ Ideeën uitsluiten heeft namelijk gevolgen voor het betrekken van groepen, want een groep limiteert het spectrum aan ideeën dat erbinnen geuit kan worden. Discursieve kans-structuren creëert dus winners en verliezers en geïnstitutionaliseerde machten en ideeën zullen altijd bepaalde tegengestelde frames marginaliseren en uitsluiten.¹⁸ Volgens Ferree is dit een verklaring dat bepaalde groepen er juist voor kiezen een radicale aanpak te prefereren. 'Radicalism' zijn volgens Ferree de opvattingen van de gemarginaliseerde groep.

Hoewel volgens Ferree het kiezen voor het dominante discours bepaalde successen kan garanderen voor sprekers op de korte-termijn, kan het kiezen voor de radicale tegenstelling ook successen bieden op de langere termijn na mate het discours verschuift. Publiek discours in moderne maatschappijen is veelal bepaald door de massamedia. Hun selectie van informatievoorziening bepaalt in grote mate welke discussie en welke ideeën onderdeel worden van de 'mainstream' discussie. Vertegenwoordiging krijgen in de media is dus in moderne maatschappijen essentieel om ideeën te verspreiden en volgens Ferree de belangrijkste vorm van materiële kans-structuren, namelijk de mogelijkheden voor groepen om zich te organiseren en hun frames te laten horen.¹⁹ De media zelf wordt volgens Ferree ook indirect beïnvloed door de discursieve kans-structuren, namelijk door wetgeving en andere institutionele beslissingen. Groepen die media-aandacht krijgen zijn volgens Ferree 'mainstream' en groepen die dit niet krijgen zijn gemarginaliseerd.

Purperen Mien en Paarse september passen goed in deze hypothese die Ferree stelt en hun acties kunnen dan ook verder begrepen en verklaard worden aan de hand van de concepten 'resonantie' en 'radicalisme'. Er is namelijk een rede waarom deze groepen in deze

---

¹⁷ Idem, 341.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

specifieke tijd konden ontstaan en zich geroepen voelden om zich te organiseren. Ferree haar visie biedt een goed raamwerk om deze rede te kunnen achterhalen door het draagvlak van de actierepertoires te verklaren. In de volgende hoofdstukken zal dit verder toegepast worden.

2 HOOFDSTUK 1 – HOE VERANDERENDE DISCURSIEVE STRUCTUREN IN NEDERLAND HET ORGANISEREN VAN PURPEREN MIEN EN PAARSE SEPTEMBER MOGELIJK MAAKTEN.

2.1 DE FEMINISTISCHE VOEDINGSBODEM VOOR LESBISCHE EMANCIPATIE

“Homoseksuele vrouwen zijn homoseksueel, en daarom worden zij gediskrimineerd, door heteroseksuele mannen én vrouwen. Homoseksuele vrouwen zijn ook vrouw, en ze tellen daarom niet of minder mee op veel gebieden, bijvoorbeeld in hun beroep; bij de studie.” ... “Maar zijn de problemen van de mannelijke homoseksueel dezelfde als de onze? Wat betekent het precies, hoe voelt het om een lesbienne te zijn in deze mannenwereld.”²⁰

Dit citaat komt uit een brief ‘Evrouwicipatie’ uit november 1971 aan alle vrouwelijke leden van het C.O.C.-Amsterdam, geschreven door de oprichters van Purperen Mien. Deze brief diende als oproep om af te scheiden van het C.O.C. en het organiseren van een aparte praatgroep, een die zij baseerden op het Amerikaanse idee van *consciousnessraising*. Het C.O.C. kon onvoldoende gehoor geven aan de behoefte voor *consciousnessraising* onder een aantal vrouwelijke leden. Ze merkten dat hun persoonlijke problemen niet zo heel persoonlijk waren als gedacht en willen daarom graag samenkomen om deze ervaringen te delen. Ze zien de mogelijkheid echter niet dit bij het C.O.C. te doen, omdat deze organisatie volgens de schrijfsters overwegend mannelijk is, en ook niet bij bestaande vrouwenbewegingen zoals Dolle Mina en Man-Vrouw-Maatschappij, omdat deze organisaties bestaan uit overwegend heteroseksuele vrouwen.²¹ Wat gelijk opvalt is het gebruik van het woord ‘evrouwicipatie’, dat een direct verband legt met een artikel van Hella Haasse, geschreven in 1964, waarin zij deze term voor het eerst gebruikte. Vrouwenemancipatie was volgens Haasse bij lange nog niet voltooid. Ze legt in haar artikel uit dat de inrichting van de maatschappij gebaseerd was op de eigenschappen van mannen en vrouwen, maar waarin ‘mannelijkheid’ niet gelijk stond aan

---

²⁰ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaike Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, 'Brief aan de vrouwelijke leden van het COC-Amsterdam' (november 1971).

²¹ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaike Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, 'Brief aan de vrouwelijke leden van het COC-Amsterdam' (november 1971).

de inherente eigenschappen van de man en 'vrouwelijkheid' niet gelijk stond aan de inherente eigenschappen van de vrouw. Het zijn gedragspatronen die zich koppelen aan een bepaalde sekse. Haasse koppelt op filosofische wijze deze patronen los van het geslacht.²² Het toont dat Purperen Mien gebruik maakte van feministisch gedachtegoed om nadruk te leggen op de ontwikkeling van een identiteit voor vrouwen, met name lesbiennes. Emancipatie, maar dan zonder 'man' en puur voor vrouwen. Om identiteit echter te kunnen ontwikkelen moest erkend worden dat de vrouw in een verschillende positie zat dan de man in de maatschappij.

Het was dan ook Joke Kool-Smit die dit verschil scherp aanmerkte in haar artikel 'onbehagen van de vrouw', gepubliceerd in 1967. Ze schreef hierin over de sociale positie van de vrouw die grotendeels afhankelijk was van de sociale positie van de man. Ze zette hierin haar eigen positie centraal, namelijk de positie van een middenklasse blanke vrouw, getrouwd met een man en moeder van kinderen. Zij voelde echter onbehagen over deze situatie.²³ Hoewel zij zelf die keuzes had gemaakt, vond Joke Kool-Smit dat deze keuzes grotendeels al bepaald waren door maatschappelijke verwachtingen. Voor vrouwen waren volgens haar keuzemogelijkheden aanzienlijk minder. Beroepen voor vrouwen waren in kleine mate aanwezig en onderbetaald, wat de positie van de man als kostwinner en vrouw als huisvrouw het meest aannemelijk maakte. Aspiraties onder vrouwen kregen dan ook weinig ruimte en Joke Kool-Smit zette zich af tegen dit probleem, namelijk het gebrek aan zelfbeschikkingsrecht onder vrouwen.²⁴ Zij zelf werd het voorbeeld voor Nederlandse vrouwenbewegingen die zich in haar onbehagen konden herkennen.

Joke Kool-Smit wordt vaker gezien als het startschot van de Tweede Feministische Golf. Haar manier van framing sloot goed aan bij de vrouwelijke middenklasse en veroorzaakte een proces dat door Neerlandicus Hanneke van Buuren als 'echt goed wakker worden' werd omschreven.²⁵ Kool-Smit ontketende een maatschappelijke discussie over de rol van de vrouw in de Nederlandse maatschappij. De vraag kan gesteld worden voor wie precies Kool-Smit haar persoonlijke onbehagen herkenbaar was, maar het was vooral het onbehagen van 'de

---

²² Van der Loo, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland*, 38 & 39.

²³ Van der Loo, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland*, 50.

²⁴ Idem, 51.

²⁵ Anna Tijsseling, 'De tweede feministische golf in Nederland. Een historiografische inleiding', in: 'Vrijheid, Gelijkheid, Zusterschap', *Leidschrift* 30 (Leiden 2015) 2, 7 – 25, aldaar 12.

vrouw' wat centraal kwam te staan in het nieuwe feministisch discours, niet de discussie wie 'de vrouw' nou eigenlijk was en niet was. Gekleurde vrouwen konden zich wellicht in Kool-Smit haar onbehagen herkennen, maar hadden meer last van discriminatie op basis van huidskleur dan het feit dat zij vrouw waren. Hier lag de focus niet zo zeer op, dus bleven deze kwesties vooralsnog onzichtbaar in de organiserende vrouwenbewegingen.²⁶ De discursieve kans-structuur die zich ontwikkelde met Kool-Smit haar pleidooi betrof hierdoor dus blanke, academisch opgeleide, getrouwde vrouwen uit de middenklasse, zoals Kool-Smit zelf was, die zich in haar onbehagen konden herkennen. Niet veel later na Kool-Smit haar publicatie werd in 1968 Man-Vrouw-Maatschappij opgericht.²⁷ Hun acties kregen vrijwel gelijk media-aandacht. De verspreiding van ideeën zoals Kool-Smit deze gepubliceerd had kwamen door deze media-aandacht in een stroomversnelling en bereikte een nog groter publiek. Het gevolg was dat dit de fundamenten legde voor welke elementen in het feministisch debat de jaren erop als resonant of als radicaal werden geacht.

Man-Vrouw-Maatschappij werd een vooraanstaande vrouwenbeweging in Nederland en andere organisaties namen ook contact met Man-Vrouw-Maatschappij op uit samenwerkingsbelang. Een van deze organisaties was het C.O.C., die in oktober 1969 bericht stuurde aan Man-Vrouw-Maatschappij om in hun actierepertoire de belangen van lesbiennes op te nemen. Het C.O.C. sprak hierin van *dubbele discriminatie* jegens lesbiennes.²⁸ Het zou echter pas een tijd duren voor seksualiteit ter sprake kwam in Man-Vrouw-Maatschappij. Het doel moest concreet zijn, dus Man-Vrouw-Maatschappij besloot te gaan voor 'bevordering van gelijke ontplooiingskansen van mannen en vrouwen in de maatschappij'.²⁹ Ze probeerden dit vooral van binnenuit aan te pakken, namelijk via de formele politieke wegen. In de Nederlandse maatschappij bouwden zij verder aan de idealen van de Tweede Feministische Golf.

Man-Vrouw-Maatschappij verwierf veel media-aandacht, maar lang niet zoveel als Dolle Mina. Publiciteit en media-aandacht was voor hen hét platform om bewustzijn te creëren en

---

²⁶ Van der Loo, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland*, 59.

²⁷ Idem, 63.

²⁸ Idem, 68.

²⁹ Ibidem.

ze werden met hun acties dan ook een begrip onder de bevolking.³⁰ De ideologie van Dolle Mina kwam overeen met die van Man-Vrouw-Maatschappij en voegde er een aspect van sociale strijd en bewustzijnsverandering aan toe. Hiermee gaf Dolle Mina antwoord op het 'mevrouw Philips'-vraagstuk, een die het probleem van extra onderdrukking onder arbeidstersvrouwen ten opzichte van vrouwen in de middenklasse en elite aan de kaak stelde, en incorporeerde het element van klassenstrijd in hun ideologie vanaf 1971.³¹ De congressen die dit bepaalden zorgden voor een verschuiving in kans-structuren in het feministisch discours in Nederland. In de congressen werden namelijk vastgelegd wat de koers moest zijn van een van de grootste Nederlandse vrouwenbewegingen. Er was namelijk veel onduidelijkheid hierover door de rol van mannen binnen Dolle Mina. Tijdens een bijeenkomst in 1972 werd hierover vergaderd en werd afgebakend wat onder 'radicaal feminisme' verstaan werd. De algemene stemming wees op radicaal feminisme als anti-man, anti-macht en anti-structuur.³² Kortweg werd gelijk bepaald wat, in de termen van Ferree, onder 'mainstream' feminisme verstaan moest worden. Alles wat daarbuiten viel was radicaal omdat het niet overeenstemde met de werkwijze van Dolle Mina. In dit licht is hiermee het raamwerk voor resonant en radicaal feminisme in Nederland tijdens de Tweede Feministische Golf tot stand gebracht.

2.2 SCHEIDING TUSSEN MAINSTREAM EN RADICAAL FEMINISME

Deze bewustwording had als gevolg dat feministische ideeën meerdere vormen begonnen aan te nemen. Binnen Dolle Mina waren er namelijk groepjes vrouwen die het oneens waren over de koers van de beweging. Ze besloten zich af te splitsen en eigen groepen te organiseren die meer aansloten bij hun idealen en ideeën van vrouwenemancipatie. Purperen Mien kan gezien worden als zo'n groep, omdat zij niet hun heil binnen Dolle Mina, noch het C.O.C. konden vinden.³³ Tegelijkertijd dat Dolle Mina zich grootschalig aan het organiseren was en Man-Vrouw-Maatschappij al bezig was met hun acties probeerde het

---

³⁰ Idem, 86.

³¹ Idem, 89.

³² Idem, 91.

³³ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaike Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, 'Brief aan de vrouwelijke leden van het COC-Amsterdam' (november 1971).

C.O.C. naar buiten te brengen dat zij hun draagvlak voor lesbiennes aan het vergroten was. Zo blijkt ook uit een brief van het C.O.C. aan Purperen Mien in december 1971.³⁴ Het C.O.C. bestond al langer, maar de voornaamste kritiek was dat het merendeel van de leden mannelijk was. Joke Swiebel, lid van het hoofdbestuur van het C.O.C. van 1969 tot 1971 en 1973 tot 1975, schreef in 1973 dat in de periode dat het aantal vrouwelijke leden van het C.O.C. toenam deze ontwikkeling parallel liep aan de groei van bewustzijn onder homoseksuele vrouwen dat de maatschappij een norm had opgelegd van gedwongen heteroseksualiteit bij vrouwen. Nadenken over seksualiteit werd volgens haar voorheen meer bij mannen gelegd dan bij vrouwen. Van vrouwen werd verwacht dat zij moesten concurreren met andere vrouwen om mannelijke waardering.³⁵ Bestaande rolpatronen werden ter discussie gesteld na mate mensen steeds bewuster werden dat deze aanwezig waren. Swiebel schrijft in haar conclusie wel dat bewustwording onder homoseksuele vrouwen nog niet zo ver gevorderd was door de aanwezigheid van dubbele discriminatie³⁶ Het naar buiten treden en actie ondernemen was volgens haar nodig om rechten af te dwingen en om lesbiennes zichzelf te laten zien.

Er gebeurt iets interessants als er gekeken wordt naar Purperen Mien met betrekking tot kans-structuren. Bewustwording en kritiek naar bestaande rolpatronen groeide en het C.O.C. probeerde aan de hand van deze kritiek nieuw beleid op te stellen, volgens Swiebel al minstens vanaf januari 1971.³⁷ Het is echter dubbele discriminatie die extra vraagstukken oproep. In een brief aan het C.O.C. in december 1971 van Purperen Mien wordt bijvoorbeeld het volgende gezegd:

“Welke onbevrijde vrouw kan een bevrijde lesbienne zijn? En welke onbevrijde vrouw gaat haar energie geven aan de integratie van de homoseksualiteit, terwijl zij weet dat grootste, meest dringende probleem ligt bij vrouwen, vooral bij heteroseksuele vrouwen?”³⁸

---

³⁴ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaike Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, Brief van het COC aan actiegroep Purperen Mien (8 december 1971).

³⁵ Joke Swiebel, ‘Homoseksualiteit en vrouwenemancipatie’ in: *de Seringen Bloeien*, 6.

³⁶ Joke Swiebel, ‘Homoseksualiteit en vrouwenemancipatie’, 7.

³⁷ Idem, 5.

³⁸ Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Maaike Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1, Brief van Purperen Mien aan het hoofdbestuur van COC (december 1971).

Dit citaat geeft de verwarring die heerste onder lesbiennes, met name in Purperen Mien, door 'dubbele discriminatie' goed weer. Bewustwording onder homoseksuele vrouwen dat er een maatschappelijk systeem was dat heteroseksualiteit onder vrouwen afdwong en er tevens geen instituties waren die volledig ten goede kwamen aan de behoeften van lesbiennes zorgde voor een kansmogelijkheid waar Purperen Mien op inspeelde. Zij verzorgden namelijk een veilige omgeving voor lesbiennes om bij elkaar te komen, ervaringen te delen en een manier om zich te organiseren.

2.3 PURPEREN MIEN WORDT PAARSE SEPTEMBER

Paarse September trad in de voetsporen van Purperen Mien. Waar Purperen Mien zich veelal richtte op het bewustwordingsproces werd Paarse September een politiek gemotiveerde actiegroep gericht om ideeën naar buiten te brengen. Deze actiegroep was overigens niet groot qua leden en bestond uit Maaïke Meijer, Noor van Crevel, Stephanie de Voogd en Nel Hermans, allemaal leden van Purperen Mien. Niet elke vrouw in Purperen Mien kon zich vinden in de belangen van Paarse September. Voor de meerderheid gingen de acties te ver. Maaïke Meijer schrijft dan ook dat Paarse September een reactie was op het bestaande 'reformistische feminisme' dat te halfzacht was in hun acties.³⁹ Bestaande groepen gingen niet ver genoeg en Paarse September zou bestaande instituties aan de tand voelen op directere manieren, namelijk door ingezonden brieven te beantwoorden, zelf kritische brieven te sturen, debatten aan te gaan en media-aandacht proberen te halen.

Als Paarse September dan in het licht van kans-structuren bekeken wordt met de vraag hoe het kon ontstaan, kan gesteld worden dat het mogelijk was door de al bestaande praatgroep Purperen Mien. Purperen Mien was een platform waarin lesbiennes ideeën konden uitwisselen die hun eigen identiteit verder vormgaven. Via dit platform werden instituties bekritiseerd en uitgedaagd, waaronder het C.O.C. Deze kritiek ging voor sommigen niet ver genoeg en was volgens Maaïke niet doorslaggevend genoeg. In het eerste nummer van Paarse September, oktober 1972, schreef zij dan ook dat ze genoeg hadden van de onderdrukking, vernedering, machtsrelaties waarin ze gedrongen waren, het vrouwelijk imago, frustraties, kapitalisme – want dat was een strijd die zich afspeelde in een mannenwereld – en een

---

³⁹ Maaïke Meijer, *Paarse September: een documentaire* (1989), PDF e-book, 189, <http://pub.maastrichtuniversity.nl/6c305809-5e49-45ef-975b-286dc9f269d2>.

feminisme waarin heteroseksualiteit niet principieel opgegeven kon worden'.⁴⁰ Paarse September zocht hierin geen resonantie bij het mainstream feminisme, maar zette zich ertegen af. Dit sluit ook aan met het standpunt van Ferree dat het de sociaal benadeelde groepen zijn die de meeste interesse tonen in frames die een gemarginaliseerde positie binnen het discours innemen. Paarse September was er dus juist op uit om een ander geluid te laten horen dat op de achtergrond werd gedrukt door de mainstream.

---

⁴⁰ Maaike Meijer, 'Paarse September', in: *Paarse September*, nr. 1, oktober 1972, 1.

3 WERD LESBIËNISME GEZIEN ALS EEN POLITIEK GEMOTIVEERDE KEUZE OF ONGEKOZEN SEKSUALITEIT?

3.1 LESBIENNES ZIJN ECHTE VROUWEN

In het vorige hoofdstuk is behandeld hoe praatgroepen als Dolle Mina en Man-Vrouw-Maatschappij werden bekritiseerd door Purperen Mien en Paarse September voor hun heteroseksuele norm. De leden van Purperen Mien konden zich hierdoor niet identificeren met deze groepen en gingen zichzelf organiseren. Dat homoseksualiteit iets is waar vrouwen niet voor kunnen kiezen, mag staan als een blok. Het waren echter de ontwikkelingen van het discours tijdens de Tweede Feministische Golf en met name binnen de lesbische gemeenschap, in Groep 7152 en Purperen Mien, die lesbiënisme en de uiting ervan ter discussie stelden. Lesbisch zijn was namelijk al één ding, ervoor uitkomen lesbisch te zijn lag al wat ingewikkelder. Zoals Swiebel ook zegt:

“De inzet van de emancipatiestrijd is niet langer het recht om homoseksueel te zijn, maar het recht om zich homoseksueel te gedragen.”⁴¹

Met homoseksueel gedrag bedoelde Swiebel dat voorheen de traditionele relatievormen als ideaaltypisch beeld werden beschouwd, maar dat steeds meer de wens door begon te sijpelen om een diversiteit in gedragvormen te ontwikkelen die buiten de bekende en getolereerde hokjes lagen.⁴² Het was niet alleen de ontwikkeling van een diversiteit aan nieuwe gedragpatronen die een rol speelden, maar ook het stigma wat rondom feminisme zelf hing. Zo schreef Irene Costera Meijer over feminisme en homoseksualiteit dat aan het begin van de jaren 70 homoseksualiteit nog een groot probleem vormde voor feministen. Veel feministen kregen het etiket ‘lesbisch’ bestempeld, omdat ze zich niet gedroegen als ‘echte vrouwen’. Daarbij bestonden onder sommige vrouwen ook weer een angst voor lesbiennes in praatgroepen, omdat dit een soortgelijke situatie zou oproepen als met mannen die proberen vrouwen te versieren.⁴³ Wat dus centraal stond was de kwestie wie bepaalde wat vrouwelijkheid was en of homoseksuele vrouwen wel échte vrouwen waren. Ook Paarse

---

⁴¹ Joke Swiebel, ‘Homoseksualiteit en vrouwenemancipatie’, 5.

⁴² Ibidem.

⁴³ Costera Meijer, ‘Feminisme en homoseksualiteit’, 64.

September verwoorde dit in hun eerste nummer.⁴⁴ Interessant is hoe ze deze punten oppakten en vervolgens opnamen in hun actierepertoire:

“... er zijn ook lesbiennes voor wie de problemen al vóór lezing van je artikel voor het opscheppen lagen, maar niet als hun problemen. Lesbiennes die hun bevrijdingsproces niet als twee verschillende, ten koste van elkaar uit te voeren bevrijdingen zien, maar die lesbisch-zijn zien als het wapen in de strijd om de bevrijding van de vrouw, als een politieke keuze.”⁴⁵

Het stuk, geschreven door Nel Hermans, vervolgt met het standpunt dat lesbisch zijn al als provocerend gedrag werd gezien en dat dit angst opwekte of in elk geval shock. Paarse September sprak zich principieel uit tegen de grotere bewegingen die lesbiënisme niet omarmden en noemden zichzelf radicaalfeministen, waarin ze zich in een tegenovergestelde positie plaatsten van het ‘normale’ feminisme. In andere woorden: als heteroseksualiteit de norm was bij de mainstream feministen, dan moest Paarse September wel radicaalfeministisch zijn, omdat bij hen homoseksualiteit centraal stond. Later in dit hoofdstuk zal nog teruggekomen worden op de manier waarop Paarse September zich uitsprak over het vrouwelijk imago.

3.2 HET HUWELIJK WORDT HET STRIJDTONEEL

Lesbisch zijn als instrument van protest was niet ongebruikelijk. Met het bevragen van de traditionele man-vrouw rollen kwamen namelijk ook seksuele normen ter discussie te staan. Het weigeren van seksueel contact van een vrouw met een man en in plaats daarvan zich te wenden tot vrouwen werd als een machtig en vooral radicaal wapen gezien in de strijd met mannen.⁴⁶ In een artikel van *Folia Civitatis* van 18 november 1972 benoemt Jeanne Doomen uitspraken gemaakt in een interview door leden van Paarse September. Maaike Meijer zei hierin dat wanneer homo-zijn voor de vrouw een politieke betekenis had, ze er rekenschap van zou moeten geven dat dit alles ondermijnde. Wanneer heteroseksuele vrouwen onbereid waren principieel hun heteroseksualiteit ter discussie te stellen, dan misten ze volgens Maaike

---

⁴⁴ Maaike Meijer, ‘Paarse September’, in: *Paarse September*, nr. 1, oktober 1972, 2.

⁴⁵ Idem, 3.

⁴⁶ Idem, 6.

het essentiële punt waarop ze onderdrukt werden. Van vrouwen werd verwacht dat ze van mannen houden en hun relaties beperkten tot mannen. Dit niet doen gaf voor mannen het signaal af dat vrouwen zich van mannen afwendden. Vooral met betrekking tot trouwen is dit een bepaalde machtsrelatie aangaan met mannen.⁴⁷ In deze context is de politieke dimensie van lesbiënisme duidelijk zichtbaar en toepasbaar buiten de kern van Paarse September en dus ook in andere vrouwenbewegingen. ‘Vrouwen mogen homoseksueel zijn en daar vrij voor kiezen’ is hier de boodschap. Daarmee omvatte lesbiënisme, zowel seksualiteit als keuze, een politieke lading die binnen een feministisch repertoire valt. Maaïke Meijer noemde dit ook wel ‘politieke solidariteit’: de vrouw kiest eerst voor zichzelf en andere vrouwen, omdat zij in dezelfde positie verkeren, vervolgens zou ze zich emotioneel en seksueel kunnen verbinden aan mannen. Dit loste het huwelijksdilemma volgens Maaïke Meijer op.⁴⁸ Van een huwelijk tussen vrouwen was namelijk nog geen sprake, omdat dit ook wettelijke complicaties met zich meebracht.

Het huwelijk werd zo het strijdtoneel van de lesbisch debat. Niet alleen werden sommige vrouwen zich bewust van hun homoseksualiteit en de implicaties ervan voor hun identiteit, veel van deze vrouwen waren inmiddels gehuwd met een man en kwamen voor een ander belangrijk vraagstuk te staan, namelijk kiezen voor een heteroseksueel huwelijk of kiezen voor homoseksualiteit met als gevolg dat het huwelijk in het geding kwam?⁴⁹⁵⁰ Zo schreef Van Buuren over dit touwtrekspeel dat traditie veelal vrouwen naar de zijde wilt duwen van zelfopoffering, terwijl radicaal feminisme juist de vrouwen duwt naar de kant van scheiding.⁵¹ Dit is het radicaal feminisme in de ogen van Van Buuren. In eerste instantie bleef homoseksualiteit altijd nog een lichamelijk kenmerk en betekende dit niet gelijk dat elke lesbienne haar relatie met een man op moest zeggen. De mogelijkheid van homoseksualiteit als aanvulling op het huwelijk werd hiermee in perspectief getrokken als een middenweg waar vrouwen voor konden kiezen. Marijke Oort namens Man-Vrouw-Maatschappij liet zich hier stellig over uit.

---

⁴⁷ Jeanne Doomen, ‘lesbisch zijn is politieke keuze’, *Folia Civitatis*, 18 november 1972, http://media.lesbischarchief.nl/knipsels/721118_FoliaCivitatis_PaarseSeptember.pdf.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Costera Meijer, ‘Feminisme en homoseksualiteit’, 67.

⁵⁰ Hanneke van Buuren, ‘Over de getrouwde homoseksuele vrouw’ in: *de Seringen Bloeien*, 12.

⁵¹ Ibidem.

“De kijk van ons, vrouwen, op homovrouwen, hangt samen met onze kijk op onszelf. Zolang wij geloven dat een vrouw geen echte vrouw is als ze geen man heeft, vinden we kennelijk dat een vrouw haar waarde en identiteit alleen kan ontleen aan een man.”⁵²

Homoseksualiteit onder vrouwen werd volgens Oort niet onderschreven als iets onbelangrijks. Seksualiteit onder vrouwen moest serieus genomen worden wilde men erkenning geven aan het bestaan ervan bij vrouwen en zolang dat niet gebeurde, dan zou het denken in traditionele hokjes en normen blijven. Dit doet getuigen van een ontwikkeling in het bewustzijnspatroon van het feminisme met betrekking tot het lesbisch debat. De aandacht werd niet alleen duidelijk verschoven naar deze kwesties, ze werden steeds meer serieus genomen en als problemen geschetst waar een oplossing voor gevonden moest worden. Ook volgens Swiebel liet dit blijken van een ontwikkeling in het feminisme waarbij een groep feministen afstapte van de angst voor homoseksuele vrouwen en over de categorieën heteroseksueel en homoseksueel heen keken.⁵³

Costera Meijer vervolgde het gesprek over rolpatronen, waarin zij Kool-Smit aanhaalde met haar stellingen over het bestaande vrouwelijke imago. Dit imago hield volgens Kool-Smit in dat de vrouw een goede moeder moest zijn voor haar kinderen en een zorgzame echtgenote voor haar man. Kool-Smit ontmaskerde dit als een rolpatroon dat vrouwen in een minderheidspositie stopte. De enige manier om dit te stoppen was als vrouwen zich tegen dit rolpatroon afzetten door de positieve kanten van de mannenrol aan te leren en een eenpersoonstoekomst te ontwerpen, niet als lid van een soort.⁵⁴ Costera Meijer ging hier verder op door en stelde dat feministen af moesten van het hele vrouwelijkheidspatroon en een voorbeeld moesten nemen aan de lesbisch feministen.⁵⁵ Dit laat zien dat de lesbisch feministische retoriek en aangedragen discussiepunten wel degelijk invloed hadden op de hoofdgang van het feministisch discours.

---

⁵² Joke Swiebel, ‘Homoseksualiteit en vrouwenemancipatie’, 6.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Costera Meijer, ‘Feminisme en homoseksualiteit’, 68.

⁵⁵ Idem, 68 – 69.

3.3 FEMINISTEN HOREN POLITIEK ACTIEF TE ZIJN

Er zit discrepantie in de retoriek van Paarse September en het feminisme van Van Buuren, Costera Meijer en Kool-Smit, iets wat ook de houding van de beweging kenmerkte. Waar Costera Meijer, Kool-Smit en Van Buuren de dialoog met elkaar zochten en elkaar aanvulden in hun woorden, leek Paarse September zich compleet tegen het feminisme van Van Buuren te keren. Onder andere het huwelijk was een breekpunt waardoor Paarse September Van Buuren een "schijn-feminist en schijn-radicaal" noemden.⁵⁶ Van Buuren, ook lesbienne, nam genoegen met haar ambivalente positie als homoseksuele vrouw in een huwelijk terwijl Paarse September het huwelijk als instrument van vrouwenonderdrukking zag. Paarse September haalde fel uit naar Van Buuren, beschuldigde haar van dat zij het onderdrukte vrouwen kwalijk nam dat ze onderdrukt waren en noemde haar opvattingen misogyn. Paarse September leek hierin zich te profileren als dé lesbische vrouwenbeweging die principieel anti-huwelijk was, terwijl Van Buuren juist meer wilde meegaan met de gematigde stroming. Het hoofdargument van Paarse September dat Van Buuren haar beslissing ondermijnd was dat haar keuze haar eigenlijk weer ondergeschikt maakte aan de traditionele normen en waarden en dat ze zich door te binden aan haar man zich bond aan de beslissingen die het patriarchaat voor haar hadden gemaakt.

Het patriarchaat was volgens Paarse September iets dat zich ten alle tijden in de politieke sfeer bevindt. Het reageert alleen op de politieke betekenis van gedrag en met name het schenden van de bestaande orde. Deze reactie bestaat volgens hen uit het veroordelen van een schending van normen of het negeren van deze personen. Lesbiennes werden volgens Paarse September dan ook genegeerd of getolereerd. Acceptatie was voor hen dat lesbiennes hun seksualiteit mochten bevragen.⁵⁷ Paarse September hun politieke achtergrond wordt het meeste duidelijk in hun vijfde nummer, waarin Noor van Crevel het belang van het erkennen van patriarchale structuren aanstreepte voor feministen. Een feminist zijn was politiek actief zijn en politiek actief zijn hield in om in de praktijk je ideologieën zo goed mogelijk in je eigen leven te integreren. Zo schreef van Crevel:

---

⁵⁶ Maaïke Meijer, 'Hanneke Paardekooper-van Buuren: Bekend worden gaat van au!', in: *Paarse September*, nr. 2, januari 1973, 7.

⁵⁷ Noor van Crevel, 'Vrijen met vrouwen', in: *Paarse September*, nr. 5, oktober 1973, 17-18.

“Een feministe die seksuele gerichtheid uitsluitend wenst te beschouwen als een persoonlijke aangelegenheid en weigert de politieke betekenis van die gerichtheid onder ogen te zien, verdoezelt daarmee de politieke aspecten van haar situatie en handhaaft impliciet heteroseksualiteit als machtsnorm.”⁵⁸

Met heteroseksualiteit als machtsnorm bedoelde van Crevel dat zolang heteroseksualiteit de norm is, vrouwen aangeleerd worden zich te onderwerpen aan mannen.⁵⁹ In die zin zag Paarse September dan ook lesbisch zijn als een politieke keuze die je als vrouw moest maken wilde je jezelf als lesbienne emanciperen. Het resultaat van het kiezen voor lesbienne zijn als politieke keuze was zich fundamenteel afzetten tegen heteronormen, daarmee voor vrouwen te kiezen en het werken aan een identiteit die los staat van doorsijpelende mannelijke invloeden. Het had dan ook tot gevolg dat bepaalde vrouwenbewegingen separatistisch werden of mannen weigerden, zoals vrouwenhuizen, bepaalde vrouwentijdschriften en praatgroepen. Homoseksualiteit onder vrouwen werd in eerste instantie niet gepolitiseerd. Deze politisering gebeurde geleidelijk aan met de toenemende acties en reacties van Paarse September, met name vanaf het punt waarop *Folia Civitatis* het interview ‘lesbisch zijn is politieke keuze’ publiceerde en Paarse September zich geroepen voelde bepaalde argumenten te herstellen om nuance terug te laten keren:

“Haten wij mannen? Ja kijk, dat zit zo. We bemoeien ons eigenlijk niet zo met mannen, we leven niet met ze, we parasiteren niet op ze, we bedriegen ze niet, we stellen geen eisen aan ze, we verwachten niet dat zij ons bevrijden, we belasten ze ook niet mer verantwoordelijkheden die bij ons thuishoren, kortom, we laten ze.”⁶⁰

In toenemende mate werd Paarse September benaderd voor kritische blikken op artikelen, discussieavonden, fora en brieven. Ze bleven zich positioneren in het debat, maar met een buitenstaande scherpe blik op zaken. Op *De Seringen Bloeien* hadden ze dan ook uitgesproken kritiek over dat het ‘C.O.C.-politiek vertegenwoordigt, gebracht door vrouwen’ waarin de auteurs net zo paternalistisch waren als het C.O.C.⁶¹

---

⁵⁸ Idem, 18.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Stephanie de Voogd, ‘Mannen haten, wie doet dat?’, in: *Paarse September*, nr. 4, mei 1973, 18-19.

⁶¹ Maaïke Meijer, ‘Als de seringens verwelken’, in: *Paarse September*, nr. 5, oktober 1973, 13.

Het interessante hieraan is de chronologische ontwikkeling waarin deze dialogen elkaar opvolgen en de soortgelijke reactie die Paarse September in hun publicaties erop gaf. *De Seringen Bloeien*, een dialoogreeks uitgegeven in april 1973, was niet mogelijk geweest zonder de ontwikkeling van een bewustwordingsproces over discriminatie van homoseksuele vrouwen. Belangrijke bijdragen die geleverd zijn aan dit bewustwordingsproces zijn die van Van Buuren, Purperen Mien en de dialoog die aangegaan is mét het C.O.C. in de jaren 1971 en 1972. Het hoofddoel van *De Seringen Bloeien* was dan ook om een symbool te mogen zijn voor de zich doorzettende emancipatie van homoseksuele vrouwen, wilt bijdragen aan het bewustwordingsproces en een solidaire stem met homoseksuele vrouwen laten horen.⁶² Desondanks sprak Maaïke Meijer zich in nummer 5 van Paarse September wederom uit tegen deze dialoogreeks, hoewel ze eveneens Swiebel bedankte voor haar bijdrage. Maaïke Meijer noemde de 'dubbele discriminatie' een mythe en geloofde er naar eigen zeggen niets meer van. Ze beschouwde dit argument dan ook als een pleidooi voor lesbiennes om zich te verzoenen met het C.O.C.⁶³ Er komt duidelijk naar voren dat Paarse September en het C.O.C. niet door één deur konden. Hoewel Paarse September geen woorden vuil maakte over *De Seringen Bloeien* en er soms zelfs uitgesproken positief over was, lieten ze wel blijken dat zij de voorlopers waren in het radicaal lesbisch-feminisme en dat zouden blijven. Wat erop volgde was dat Paarse September langzaamaan doorgroeide van een begrip naar een instituut.⁶⁴

Het feit dat Paarse September als radicaal lesbisch-feministische beweging in toenemende mate geaccepteerd en toegejuicht werd en hun ideeën geïncorporeerd werden in het feminisme kwam in de knel met hun manier van framing. 'Aanvaarding is de dood' schreef Paarse September in hun laatste nummer.⁶⁵ Van Crevel lichtte vervolgens toe waarom Paarse September zichzelf ophief door te zeggen dat Paarse September als een (tegen)macht binnen het feminisme gezien werd en als groep buitensporig serieus genomen werd op een manier waarin zij zichzelf niet herkenden.⁶⁶ Media-aandacht groeide en langzaamaan trad Paarse September buiten het radicale kader waarin het zo bloeide, met gevolgen die van Crevel het

---

⁶² Redactie Dialoog-reeks, 'Intro' in: *de Seringen Bloeien*, 3.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Maaïke Meijer, 'Een Sprookje', in: *Paarse September*, nr. 6, april 1974, 3.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Stephanie de Voogd, 'Het achterbansyndroom', in: *Paarse September*, nr. 6, 4.

'achterbansyndroom' noemde. Paarse September hoorde alleen te staan, maar bezweek onder de druk van groeiende aanhang. Een ander argument om zich op te heffen was om plek te maken voor toekomstige radicaal lesbisch-feministische groepen. Hun opheffing werd met veel verontwaardiging ontvangen.⁶⁷ Ze hadden echter een duidelijke stempel gedrukt op de loop van het feminisme, met name het debat over lesbisch zijn als politieke keuze.

---

⁶⁷ Van der Loo, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland*, 133.

4 CONCLUSIE

In dit onderzoek is aangekaart wat lesbische discriminatie en dwingende heteroseksualiteit deed met lesbische aanwezigheid in Nederland. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn een tweetal elementen onderzocht, namelijk welke veranderingen in discursieve kans-structuren in Nederland er plaatsvonden die ervoor zorgden dat Purperen Mien en Paarse September als actiegroepen zich konden organiseren en of lesbiënisme hierbij gezien werd als een politiek gemotiveerde keuze of ongekozen seksualiteit. We hebben gezien dat veranderingen in discursieve kans-structuren aan de lopende band plaatsvonden en mogelijk waren door de progressie van gedachtengoed. Zo kon Paarse September onmogelijk bestaan hebben zonder de voorloper Purperen Mien en bouwde Purperen Mien ook voort op gedachtengoed van eerdere actiegroepen en denkers, zoals concreet het gebruik van 'evrouwcipatie' te herleiden valt naar Hella Haasse.

De ideeën van Purperen Mien ontstonden niet in een vacuüm, maar waren het resultaat van een aantal elementen die kenmerkend waren voor de Tweede Feministische Golf.

Allereerst het fenomeen 'praatgroepen'. Dit haalde Purperen Mien van het Amerikaanse fenomeen *consciousnessraising* en nam dezelfde vormen aan als het bij elkaar komen van Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina. Persoonlijke ervaringen werden besproken en werden soms omgezet in politieke actie. Ten tweede was het vroege feminisme in Nederland van de jaren 1967 tot pakweg 1971 het feminisme van Joke Kool-Smit. Haar pleidooi zorgde ervoor dat vrouwen zoals haar aansluiting zochten bij elkaar en dit werd mede mogelijk dankzij de grootschalige media-aandacht die zij en Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina haalden. Qua kans-structuren zorgde dit ervoor dat discursief gezien problemen werden aangekaart die te maken hadden met gelijke kansen voor vrouwen, maar dat minderheidsperspectieven niet zo zeer aan bod kwamen. Sterker, als het om homoseksualiteit ging bestond er zelfs een gespannen verhouding tussen heteroseksuele en homoseksuele vrouwen in praatgroepen zelf. De grootste groepen vormden hierin dus de 'mainstream', en het waren Purperen Mien en Paarse September die de stem van de gemarginaliseerde groep wilden laten horen. Hun actierepertoire viel buiten schot van de mainstream en werd daarom als radicaal gezien. Tot slot kan Purperen Mien beschouwd worden als een kans-structuur waarin Paarse September zich kon vormgeven. Paarse September bestond niet alleen uit leden

van Purperen Mien, maar de discussies die gevoerd werden in Purperen Mien en de ervaringen die Paarse September daarvan mee hebben genomen komen terug in het actierepertoire van Paarse September. Deze ontwikkelingen hebben allemaal dezelfde overeenkomst, namelijk dat ze niet in een vacuüm ontstaan zijn maar voortbouwen op eerder gedachtengoed. Het laat zien dat discours verschuift en met deze verschuiving oude ideeën achterhaald worden terwijl nieuwe ideeën zich presenteren.

Er zijn een aantal argumenten te geven waarom lesbisch zijn een politieke keuze was. Allereerst kregen veel feministen als etiket 'lesbisch' opgeplakt, omdat ze zich onvrouwelijk gedroegen. Dit imago van vrouwelijkheid had te maken met dat verwacht werd van vrouwen dat ze een goede moeder moesten zijn voor haar kinderen en een zorgzame echtgenote voor haar man. Lesbisch zijn ondermijnde dit imago fundamenteel, omdat het mannen uitsloot. Ervoor uitkomen dat je lesbisch was werd dan ook gezien als provocerend gedrag, omdat het niet in lijn met traditionele rolpatronen was. Ook in de feministische bewegingen speelde dit idee, maar dit werd in de loop van de tijd ook aan de kaak gesteld. Het nieuwe ideaal werd voor vrouwen om zich tegen deze rolpatronen af te zetten. Lesbisch feministen van de jaren 1973, waaronder die van Paarse September werden als een politieke voorbeeldrol gezien, omdat zij een voortrekkersrol hierin hadden. Ten tweede koos Paarse September er bewust voor om lesbiënisme als politiek gemotiveerde keuze te presenteren. Dit deden zij om de boodschap 'vrouwen mogen homoseksueel zijn en daar vrij voor kiezen' over te brengen, iets wat Maaike Meijer als 'politieke solidariteit' benoemde. Heteroseksualiteit was de norm, ook binnen het vroege Tweede Golf Feminisme, juist daarom zouden vrouwen juist deze norm moeten betwisten om de kern van hun onderdrukking ter discussie te stellen. Principieel lesbisch kunnen zijn zou tevens betekenen dat lesbiennes zelf geaccepteerd zouden worden, dus deze politieke motivatie om door te dringen tot de massa was een goede manier om twee problemen gelijktijdig aan te kaarten. Ten derde bond Paarse September lesbisch zijn aan politiek actief zijn door te zeggen dat een feminist zijn politiek actief zijn betekent. Wie dus lesbisch was werd gemotiveerd om politiek actief te worden, om te kiezen voor het lesbisch zijn wilt diegene zich emanciperen.

Lesbisch zijn werd dus gelijkgezet aan lesbische emancipatie. Paarse September nam hierin het voortouw in deze mobilisering en introduceerde de lesbische aanwezigheid in het

mainstream feminisme na 1974. Dwingende heteroseksualiteit kwam met de toenemende kritiek van vrouwenbewegingen steeds meer aan het licht, waardoor duidelijk werd op welke manieren lesbiennes gediscrimineerd werden in de Nederlandse maatschappij. Zondermeer heeft de vroege Tweede Feministische Golf de fundamenten gelegd voor het aan de kaak stellen van welke impact traditionele rolpatronen had voor lesbiennes, maar het waren de politieke acties van Purperen Mien en Paarse September die hun ideeën en visies door lieten dringen in het mainstream feminisme met als gevolg erkenning voor de lesbische aanwezigheid.

5 BIBLIOGRAFIE

5.1 PRIMAIR

Aerts, Mieke, Selma Leydesdorff, Ien Ang, Margret Brugman, Irene Costera Meijer, Tsitske Akkerman, Liesbeth Bervoets en Nicole Lucas ed., *Dilemma's van het feminisme*. Te Elfder Ure 39 (Nijmegen 1986).

Buuren, Hanneke van, Rob Geensen, Gerard Kool, Marie-José Rijnders en Rob Tieleman (red.), 'De sering en bloeien of hoe homoseksuele vrouwen uit het vergeetboek komen', in: *Dialogreeks-4* (Utrecht-Maarssen 1973), aldaar 4.

Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam, Archief Maaïke Meijer (geboren 1949), inventarisnummer 1 & 2.

Costera Meijer, Irene, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980* (Het Spinhuis Amsterdam): Hoofdstuk 2: Het nieuwe feminisme van Joke Kool-Smit (1996), 29-46.

Doomen, Jeanne, 'lesbisch zijn is politieke keuze', *Folia Civitatis*, 18 november 1972, http://media.lesbischarchief.nl/knipsels/721118_FoliaCivitatis_PaarseSeptember.pdf.

Koelermij, Paula, 'Een lesbische guerrilla in de bevrijding van seksualiteit. Van Paarse September tot Lust en Gratie.' *Groniek* 15 (1982) 77, 55 – 60.

Meijer, Maaïke, *Paarse September: een documentaire* (1989), PDF e-book 183 – 198, <http://pub.maastrichtuniversity.nl/6c305809-5e49-45ef-975b-286dc9f269d2>.

Meijer, Maaïke, Stephanie de Voogd, Nel Hermans en Noor van Crevel (red.), *Paarse September : alternatieve vrouwenkrant* (oktober 1972 t/m april 1974 Amsterdam), 1 t/m 6.

Rich, Adrienne, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence' in: *Women: Sex and Sexuality* 5 (1980) 4, 631 – 660.

5.2 SECUNDAIR

Marx Ferree, Myra, 'Resonance and radicalism: Feminist Framing in the Abortion Debates of the United States and Germany', in: *American Journal of Sociology*, 109 (2003) 2, 304 – 344.

Loo, Vilan van der, *De vrouw beslist : de Tweede Feministische Golf in Nederland* (Wormer 2005).

Tijsseling, Anna, 'De tweede feministische golf in Nederland. Een historiografische inleiding' in: 'Vrijheid, Gelijkheid, Zusterschap', *Leidschrift* 30 (2015) 2, 7 – 25.

Tolman, Deborah, Renée Spencer, Myra Rosen-Reynoso en Michelle Porche, 'Sowing the Seeds of Violence in Heterosexual Relationships: Early Adolescent Narrate Compulsory Heterosexuality' in: *Journal of Social Issues* 59 (2003) 1, 159 – 178.